

איגרתו של ר' אשר בר' גרשם לרבני צרפת מזמן המחלוקת על כתבי הרמב"ם

א

ב כ ר מ ח מ ד, מחברת חמישית (פראג 1841), פרסם שי"ר "אגרת כ"י ישנה נגד המדברים ברכינו משה בן מיימון ז"ל", בתוספת מבוא ובלוית ניתוח סממנותה¹. האיגרת, אשר הוצתקה על-ידי שד"ל מכתביד שהיה ברשות ידיו יצחק פואה, נדפסה על-ידי יחד עם קטעים נוספים, שעניינם שונה, למרות שהיה ברור למעתיק וגם למהדיר, שאין להם שייכות לעניין עצמו.

על מחברה של האיגרת ועל תכליתה, נאמר בכותרת כתב-היד כדברים האלה: "זה הכתב כתב הרב ר' אברהם בן הגאון הפילוסוף האלהי הרב רבינו משה בן מיימון ז"ל על מוציאי דבה על ספרי אביו". אולם כבר מהדיריה אלה הבינו, כי ייחוסה לאברהם בן הרמב"ם בטעות יסודו². שי"ר אף ניסה לפתור את שאלת המחבר והציע לייחסה לשמואל בן אברהם ספורטא, אשר על דבר איגרתו לרבני צרפת בהגנת הרמב"ם ידע מתוך ציטוטים והזכרות בספרים מאוחרים³. זיהויו של שי"ר נדחה על-ידי שזח"ה: כשפרסם את איגרתו של שמואל בן אברהם ספורטא במלואה (ב"קבוצת מכתבים" שלו), עמד בפרוטרוט על ההבדלים שבין אופי הפניה הגוף ומלא ההכנעה של ספורטא לבין הנוסח התקיף והנמרץ. המאפיין את מחבר איגרתנו, אמנם גם הוא הסכים לכך, שאין לייחסה לאברהם בן הרמב"ם, אולם דחה בהחלט, כאמור, את האפשרות שהעלה שי"ר, וקבע, שהיא נתחברה על-ידי "חכם אחר"⁴, אך לא העלה הצעה משלו. במצב עניינים זה עמד המחקר בנושא זה מאז אותו זמן.

1. ראה כ ר מ ח מ ד, מחברת חמישית, פראג, הור"א (1841), ע"ע 1—25. האיגרת עצמה, שם, ע"ע 9—13.
2. נוסח דומה לזה שהודפס ב כ ר מ ח מ ד עמד גם לפני שזח"ה (ראה הע' מס' 4 להלן). עותק נוסף ממנה, הנבדל מן העותק המודפס רק בפרטים חסרי ערך, מצוי במוזיאון הבריטי (כ"י 1083 Or.). שניהם מיוחסים לאברהם בן הרמב"ם.
3. ראה כ ר מ ח מ ד, עמ' 18.
4. ראה קבוצת מכתבים בענייני המחלוקת ע"ד ספר המורה והמדע, יו"ל ע"י שזח"ה, באמברג, 1875, (= י ש ו ר ו נ של י"י קאבאק, כרך ח', באמברג, חרל"ה, ע"ע 71—160) ע"ע 77—79 (להלן: קבוצת מכתבים). האיגרת עצמה, שם, ע"ע 77—107.

והנה, מביא העיון בכ"י קיימברג' מס' 507.1 להארה מחודשת של שאלת מחברה של איגרתנו, ומלמד דברים חדשים על אופייה ועל חשיבותה להכרת חלקים מן הפרשה והיסטורית שבה היא עוסקת. בע"ע 69א—80ב שבכ"י זה מצויה איגרת ארוכה⁵ ובכותרתה נאמר: "אגרת שלוחה מאת הרב ר' אשר בר' גרשם על אדות מורה הנבוכים לרבני צרפת", ומסתבר, כי לפנינו נוסח חדש, מדויק יותר ומלא יותר, של האיגרת שהודפסה על-ידי ש"ר. יתר-על-כן: למדים אנו שהנוסח שהודפס מהווה רק חלק קטן, ולקראת סופו אף תמציתי כדי עיוות הדברים, של האיגרת האורייגנאלית. אמנם יש להדגיש, כי גם הנוסח הזהש שבידינו אינו מביא לנו את האיגרת במלואה, והוא בלתי-שלם בסופו, אולם מתוך ניתוח פנימי של תוכנו, כפי שנראה להלן, יש להניח, כי עתה עומד לרשותנו רובה הגדול של האיגרת.

אשר בר' גרשם אינו ידוע לנו ממקום אחר. עם זאת אין כל סיבה, שלא לקבל את העדות, שהוא מחבר האיגרת. מדבריו ברור, שהיה בן אחת הערים אשר בצרפת הדרומית והשתייך לחוג התומכים הנלהבים של הרמב"ם בעת הויכוח על כתביו. ייתכן, שהיה בן העיר בזייה (Beziers; "בדרש" במקורותינו), עיר, שבה היה פעיל בעת המחלוקת חוג נמרץ של מיימוניים, אשר נלחמו בשצף בשלמה בן אברהם ובתלמידיו, כפי שמלמדים אותנו כמה מקורות, (בין אנשי חוג זה מוזכרים במיוחד השמות "אשר" ו"גרשם"⁶). ייתכן שהיה קשור, מאידך,

5. ראה תצלום כה"י במכון לכתבייד עבריים שליד משרד החינוך והתרבות, הספריה הלאומית בירושלים, מס' 16800. במכתבו אלי מיום 22.5.69 מודיעני הפרופ' ב"צ דינור, בתשובה לשאלתי, כי "מכתב זה של ר' אשר בר' גרשם מתפרסם ברובו בספרי ישראל בגולה", ספר שמיני ("ישראל בגולה ב' ד') הועמד להופיע בשבועות אלה. מסיבה זאת לא אפרסם להלן את כה"י. [בינתיים הופיע ספרו של הפרופ' דינור (ירושלים—תל-אביב, תש"ל). לענייננו ראה, שם, ע"ע 187—191; עמ' 267 הע' 29]. בע"ע 79—80 שבכ"י מצויה תעודה נוספת שתחילתה "היו החוקקים חקקי און" וכו' שהמעתיק שייכה לאיגרתנו, ואשר עניינה באמת ב"אנשים ריקים ופוחזים בגבול ברצלונה... הלוחן הלכו למשווח עליהם מלך" וכו'. להשערתי עניינה של התעודה ב"מרד" של שמואל בנבנישתי וחביריו במשפחת ה"נשיאים" בברצלונה, (ראה י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תשכ"ה, עמ' 55), ויש לצרפה לקובץ המסמכים בעניין זה שפרסם נויבאור. ראה *Ad. Neubauer, Ergänzungen und Verbesserungen zu Abba Maris*, Israelitische Leterbode, IV. Jahrgang, Amsterdam, 1878—1879, pp. 162—168.

6. עמדתם המיוחדת והקיצונית של חכמים מבזייה מודגשת ע"י שלמה בן אברהם באיגרתו (ראה קבוצת מכתבים, עמ' 52): "עד בא העת עת בלחה ובעתה, ונכנסו בריבותנו חכמי בדרש בגאותם הרמתה. ויבזו בעיניהם בדברינו כי להשמיד בלבבם ולשתנו בזה" וכו'. גם בפרשת הפגם במשפחת יונה גירונדי תפסו אנשים מעיר זאת מקום מיוחד. (ראה האיגרות בעניין זה בקבוצת מכתבים, ע"ע 55—77). כ"ראש המדברים" מוזכר (עמ' 63) "ר' אשר ור' שלמה". על ויכוח בענייני הלכה בין שלמה בן אברהם לבין הר' גרשם מברדש, ראה כרם חמד, לעיל, עמ' 4 הע' 5 —

עם תומכי הרמב"ם שבעיר נרבון (Narbonne; "נרבונא" במקורותינו), שכן מוצאים אנו באיגרתו אותו קו תקיף ואותה לשון חריפה, שאנו מוצאים באיגרתם של חכמי עיר זאת לספרד באותו עניין⁷.

האיגרת (המופנית ל"רבני צרפת" סתם, ללא פירוט נוסף) היא תגובה פולמוסית על החרם, שהטילו ה"רבנים" על ספרי הרמב"ם — ספר המדע וספר יורה הנבוכים — והיא כוללת גינוי של מעשים והצהרות שלהם, וכן הגנה מפורטת על דעות בענייני אמונה, שהביע הרמב"ם ושמחזיקים בהן ההולכים בדרכו. ניתן להבחין בה ארבעה חלקים עיקריים, אשר מתוכם רק הראשון, ומקצת מן הקצת מן השני, הודפס ב"כרם חמד".

בחלק הפותח (ע"ע 69א—71ב) מצויה תלונה והתרסה חריפה על הרבנים, שגזרו על ספרי הרמב"ם וכינו את ההולכים בדרכו "מינים וכופרים באל ובתורתו" בייחוד אי אפשר להתאפק על שדיברו הרבנים "כדבר על בני אולה (כך ו') על הרמב"ם שלא קם כמוהו לגדולה מאז רב אשי ואשר ספריו זכו להכרה כוללת למרות הביקורת שהוטחה בהם (מודגש גם, כי ביקורת הוטחה ברש"י). הרבנים, בלי לברר דבר לאשורו, סמכו על דבריו של אדם אחד (שמו של שלמה בן אברהם אינו נזכר. כן אינם נזכרים תלמידיו) ועל פיהם יצאו למלחמה. התלונה קונקרטית יותר: איך העזו הרבנים להוציא דיבה על ספר המורה, לפני שעיינו בו ביסודיות וטרם ירדו לסוף העניינים העמוקים המצויים בו. כיצד העזו לגזור "באשר לא התעסקתם מימיכם"?⁸ בלשון התרסה מביטחם הכותב כי אין החוג שהוא מייצג חי מפייהם וכי גם בצרפת הדרומית ישנם "רבנים זקנים נשואי פנים". ובנוגע לדברי הרבנים, שאמרו עליהם "מינים וכופרים", משיב המחבר — "תאלמנה שפתי שקר";

ייתכן שקיים קשר בין אחד מבעלי שמות אלה לבין מחבר איגרתנו, והדבר יכול להסביר את הנוסח התקיף של דבריו.

7. ראה איגרת חכמי נרבונא בנספח למאמרי "לתמונת המחלוקת הראשונה על כתבי הרמב"ם", ציון, ל"ד (תשכ"ט), ע"ע 126—149.

8. על כך שחכמי צרפת הוציאו "אגרת תוכחות" ורק לאחר מכן הגיע לידיהם ספר מורה הנבוכים, עומד כידוע שלמה בן אברהם עצמו: "ויהי בהגיע כתבי לפנייהם, נבהלו גם הם ושלחו גם הם אגרת תוכחותיהם לכל המחזיקים בדברים ההם ולכל הנועדים עליהם. אחר כך שלחו מהם לרגל הארץ, לדעת אם האמת אתנו, גם הגיע אליהם ספר מורה הנבוכים, וזרה אפם מאד" וכו'. (ראה קבוצת מכתבים, עמ' 52). ברוח טענתו של אשר בר' גרשם יש להבין גם את דבריו של שמואל בן אברהם ספורטא אל רבני צרפת: "ואם אתם קדושי עליון על ספריו לא דקדקתם כי אותם מעל גבולכם הרחקתם, מדוע אליו רבותם ועל מי קול הרימותם". (שם, עמ' 83); "מדוע חסד מעלתם הגבוהה על יראתם לא גבר לחקור בעקר ולשאול היטב ובטרם מעשה לצרף הדבר, והם אדירים על לא זאת עשו ולא נתנו לב לשאת ולתת בענין". (שם, עמ' 84); "וידענו רבותינו ידענו אשר לא שמעתם גם תמול גם היום דבר מדברי הספר ההוא, כי על כן לא ירדתם לסוף דעתו השלמה" (שם, עמ' 95).

טענתו של המחבר היא כי יש תקדימים לעמדותיו ולדעותיו של הרמב"ם בדברי חז"ל ואצל המפרשים שקדמו לו: בעניין הייחוד ותארי האל ישנו התקדים של יוחנן כהן-גדול אשר ביטל את המעוררין¹⁴, ובמסכת ברכות נאמרו דברים דומים לגבי ההוא דנחית קמיה דר' חנינא ואמר האל הגדול הגבור והנורא וכי¹⁵. ואף רש"י רמז בכון זה בפירושו לפרשת וישמע יתרו¹⁶. על דבר היאבק יעקב עם המלאך נאמר במסכת חולין ובבראשית רבה "כגוי גדמה לו" ו"לרועה נדמה לו"¹⁷, והדברים עולים בקנה אחד עם דברי הרמב"ם¹⁸. בעניין פתיחת פי האתון אמרו הגאונים... כפי שמוצאים דבריהם בפירוש אבן עזרא — דברים, שיש בהם כדי הוצאת הדברים ממשותם¹⁹. ולבסוף, באשר למחן הטעמים למצוות — קדמו לרמב"ם רבים, ואף רש"י הביא טעם לעניין פרה אדומה בשם ר' משה הדרשן²⁰. יתר-על-כן, הרמב"ם לא טען כי הטעמים שהביא הם היחידים הבאים בחשבון "אבל אפשר שיהיה ואפשר שלא יהיה" וכל מטרתו לא היתה אלא הינוכית-דתית: לחבב את המצוות על-ידי השעשוע במציאת טעמיהן. שהרי — "כי כן הוא. כל דבר שיש בו טעם חביב על האדם המשכיל".

בצורה זו, ותוך כדי דיון מפורט בכל אחד מהנושאים האלה, מבקש אשר בר' גרשם להוכיח כי "ספרי הרב ישרים הם לאשר כח בהם לעמוד בסודיהם. והם מדברי רבותינו".

בחלקה הרביעי, וככל הנראה האחרון, של האיגרת (ע"ע א 77א—79ב) שב המחבר ועוסק במחלוקת האקטואלית ומתקיף את רבני צרפת על דעות שהביעו ועל

14. ראה סוטה מ"ח, ע"א; וכן ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, תשכ"ג, ע"ע 259—253.

15. ראה ברכות ל"ג, ע"ב; וכן מורה נבוכים ח"א פ' ג"ט.

16. ראה רש"י לשמות י"ט 18 "אנו מכניין ומדמין אותו לבריותיו כדי לשבר את האוזן מה שיכולה לשמע" וכו'. וע"ש.

17. חולין צ"א, ע"א; בראשית רבה ע"ז, ע"א. (מהד' תיאודור-אלבק ע"ע 910—911).

18. ראה מורה הנבוכים ח"ב פרק מ"ב.

19. ראה א"ע לבמדבר כ"ב 22: "...ויאמר הגאון כי לא דברה האתון. ורב שמואל בן חפני תפסו ור' שמואל הספרדי בעל השירי חשב להציל הנתפשי. ודע כי אנשי שקול הדע' הוצרכו להוציא הדברים ממשמעם, כי אמרו, שהשם לא יחדש אות בעולם לשנות המנהג שבר' רק להצדיק ניבא. ולא אמרו אמת".

20. דברי אשר בר' גרשם בעניין זה ("האל הרב רבי' שלמה ז"ל כתב טעם בשם ר' משה הדרשן אעפ"י שכתוב בה חקה") באים להצביע על שניות בדברי רש"י: בפירושו לבמדבר י"ט 2 הוא אומר: "לפי שהשטן ואומות העולם מונין את ישראל לומר מה המצוה הזאת (ומה טעם יש בה) לפיכך כתב בה חקה. גזרה היא מלפני אין לך רשות להרחרח אחריה". ואילו בהמשך פירושו הריהו מביא טעם למצוה בשם ר' משה הדרשן: "ומדרש אגדה העתקתי מיסוד ר' משה הדרשן ז"ל... כשם שהם פרקו לעגל נזמי זהב כך יביאו זו לכפרה משלהם. פרה אדומה, משל לבן שפחה שטיגף פלסין של מלך אמר המלך תבא אמו ותקנה הצואה. כך תבא פרה ותכפר על העגל" וכו'. ראה כתבי ר' אברהם עפשטיין, (הו"ל א"מ הברמן), כרך ראשון, תש"ו, עמ' רכ"ה.

"קדרתכם היא חסרת מלה ותבלין", וכיוצא בזה לשונות חריפות שלא מצאנו כמותן במכתבים האחרים לרבני צרפת שברשותנו⁹.

עניינו של החלק השני (ע"ע 71ב—73) להוכיח באופן מפורט כי "אנחנו עם הרב רבי משה ז"ל מאמינים בכל מה שאמרו רבנו ז"ל בדבר קטן או גדול בלי נטות מהן ימין ושמאל". מוצהרת האמונה ב"סעודת לויתן ובאווזי דרבה בר חנא וביין המשומר בענביו מששת ימי בראשית", ב"גן עדן וגהנם ואש אשר הרשעים נידונים בה", וב"תחיית המתים שיחזיר הנפשות לגופות... הכל כפשוטו". ואלם, ליד כל אחד מנושאים אלה (אותם מציג הכותב לאחר הצהרת "קראדו", "מאמינים אנו ב—") מובאת שורה ארוכה של מאמרים החולקים על הקודמים, שאותם מציג המחבר במשפט "עם היותינו מאמינים מה שאמור ב—". כך למשל מובאים ליד דברי חז"ל בדבר סעודת לויתן דבריהם: "העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה"¹⁰ וכו', וכן: "נפשות הצדיקים צרורות תחת כסא הכבוד"¹¹, וכיוצא בזה גם בשאר העניינים. אף שהוא חושף את השניות בדברי חז"ל — טוען המחבר כי יש להאמין בכולם וזאת משום שחייבים להניח שלא ירדנו לסוף דעתם "ואם נעלמו פירושיהם זה מקוצר דעתנו והבנתנו לא ממיעוט חכמת אומריהם", משמע שהסתירה בדבריהם יכולה להיות רק למראית עין. מכך יוצאות שתי מסקנות: האחת — חיוב ה"העמקה" בדברים מתוך מגמה לחשוף את משמעותם הפנימית והאמיתית, מה גם שכבר חז"ל הכירו בעקרון זה באומרם "המתרגם פסוק כצורתו הרי זה בדאי"¹² (בנקודה זאת משיב אשר בר' גרשם לרבני צרפת הטוענים "אין להעמיק במה מטה ומעלה" — "המעמיקים משחיתים"¹³). השנייה — הכרה בלגיטימיות של כל עמדה פרשנית. כלשונו: "והאומר כי חולקין זה על זה... ותופס בידו אחת מן הדעות אין תופסין אותו בכך", שהרי "אלהי האמת יודע איזה ממנו יחכם מאמין האמת במה שכווננו רבותי באמת".

בחלקה השלישי של האיגרת (ע"ע 74א—77) עוסק אשר בר' גרשם בהגנה מפורטת על דברי הרמב"ם בכמה נושאים, אשר שימשו ככל הנראה מטרה להתקפתם של הרבנים. הנושאים הנידונים הם שאלת ייחוד הבורא והרחקת תתארים, מתן טעמים למצוות וכן דברי הרמב"ם ביחס למאבק יעקב עם המלאך ובעניין פתיחת פי האתון.

9. ראה איגרתו של שלמה בן אברהם ספורטא לרבני צרפת הנזכרת לעיל, הע' 4, וכן איגרתו המפורסמת של הרמב"ן שתחילתה "טרם אענה אני שוגג" בקובץ תשובות הרמב"ם ואיגרותיו, ליפטיא, 1859, ח"ג ע"ע ח—10 (להלן: קובץ).

10. ראה ברכות י"ז, ע"א.

11. ראה שבת קנ"ב, ע"ב. ושם: "גנוזות".

12. ראה קידושין מ"ט, ע"ב.

13. ראה איגרתם של ר' שמואל בר' שלמה ויצחק בר' שלמה בנספח למאמרי, לעיל, הע' 7.

אחרים, תומכים או יריבים, ועדויות אלה הן כלליות ביותר ואף מעידות, כפי שכבר עמד על כך בזמנו הפרופ' א"א אורבך, כי לבעליהן לא היתה ידיעה ברורה בעניין²³. (יוצא מכלל זה לדעתנו הוא מכתבו של שלמה מן ההר²⁴). והנה, אף-על-פי שגם איגרתנו אינה אלא עדות על עמדתם, מיוחדת היא בכך, שניכר מתוך דברי מחברה, כי בידו ידיעות מובהקות ומפורטות על עמדתם ומעשיהם. יכולים אנו אם כן לנתח את דברי הפולמוס שלו ולשחזר מתוכם ידיעות ברורות על עניין זה. זאת על שתי פנים: מחד יכול ניתוח דבריו ללמד על אופיו של החרם שהוטל ועל סעיפים שהיו בו. מאידך, ניתן ללמוד על מימדים נוספים ומומנטים בלתי ידועים בפעילותם של הרבנים בעת פרשת המחלוקת בכלל.

נפתח בעניין השני: העובדה, שהתערבותם של הרבנים במחלוקת לא היתה חד-פעמית אלא בעלת כמה שלבים, ידועה לנו כבר מתוך איגרתו של שלמה בן-אברהם, המעיד כי בתחילה הוציאו רק "אגרת תוכחות לכל המחזיקים בדעות ההם ולכל הנודעים עליהם" — וכי רק מאוחר יותר, לאחר ששלחו שליח מיוחד לדרום, ולאחר שהגיע לידיהם עותק מספר "מורה נבוכים", יצאו "כאיש אחד חברים" ובידם "חרב גזירותיהם"²⁵. בא אשר בר' גרשם ומלמד, שהתמונה היתה מורכבת אף יותר מכך: קבוצות של רבנים, ואף יחידים, נקטו עמדות ואף הוציאו איגרות תוך כדי מחלוקת. איגרות אלה אינן ידועות לנו כיום, אולם מסתבר כי הוא ידען היטב.

אחד מסעיפי התוכחה, שמוצאים אנו באיגרת, נוגע ליחסיהם של רבנים מצרפת עם הרד"ק. בלשונו: "עוד עשיתם — יצאתם שלשים וששה במספר ועפרתם בעפר, יצאתם יצוא סקל וקלל אותנו ואת הוקן החכם החסיד העניו ר' דוד בר' יוסף בן קמחי... נשאתם עליו שמע שוא מפי נחשים אשר תפסו בידם אומנות הנחש הראשון אשר האכיל עץ הדעת. ודינכם על עונכם ללקות בצרעת. ואתם האמנתם אותם וביישתם אותו. ונתחייבתם אליו כמה ליטרי דדהבה". יותר מכך אף, אשר בן-גרשם מספר לנו על העניין, ואיננו יודעים מי היו אותם שלשים וששה רבנים, מתי יצאו "סקל וקלל" את הרד"ק ובגינו של איזה מאורע או עניין. עם זאת ברור לגמרי מנוסח דבריו, שהוא מכוון לעניין מסוים הידוע לו ולמקבלי איגרתו. והנה, דווקא בעניין זה של יחסי רד"ק — רבני צרפת יש בידינו שתי ידיעות בהתכתבותו של הרד"ק עם ר"י אלפכאר, שהיו סתומות עד כה, ואשר יש לשייכן, כנראה, לפרשה זו.

במכתבו של ר"י אלפכאר לרד"ק (שתחילתו "מי כהחכם") הריהו רומז, כי

23. ראה אורבך, שם, ע"ע 157—159.

24. ראה קבוצת מכתבים, ע"ע 50—53.

25. ראה שם, ע"ע 52—53; וראה לעיל, הע' 8.

מעשיהם שעשו. מרובות בו הפניות בגוף שני רבים כגון: "גזרתם", "הזהרתם", "יצאתם" ו"כתבתם". כך למשל הוא תמה על הרבנים ש"הזהרתם בגזרתכם לקרוא בתורה בנביאים ובכתובים ובתלמוד לבד בפירושי רבי שלמה ז"ל" — והריהו טוען נגדם בתוקף: "מי מסר לכם מפתחות שלא יהא אדם שונה אלא בפירושו? והלא קדמוהו גאוני עולם לפרש כרבי שרירא ורבי האי ורבי חננאל ורבי נסים ואחרים רבים, אשר תקופת פירושם מקצות העולם עד קצתו" ומוסיף בשמץ סרקסטי: "וכי מפני שלא דרשו לכם רבותי אשר היו לפניכם, ואתם אינכם יודעים לדרוש... גזרתם שלא ללמד מדרכי חכמתם?" ולגופו של עניין: "כי אם דעתכם הוא האהוב לכם הרי אתם לעצמכם, הרי אתם ברשותכם לגזור על קהלותיכם. אבל מי שם אתכם שרים ושופטים על קהלות רבות וקדושות לגזור עלינו שלא מדעתנו?" כיוצא בזה, ובלשון חריפה הריהו מתפלמס עם דבריהם וגזירותיהם בעניינים שונים (ראה להלן בפירוט), והריהו חוזר איפוא, מצד העניין והסגנון, לחלקה הראשון של איגרתו. מכך אפשר לדעתנו להסיק, כי אף שאין האיגרת חתומה ושלמה, הרי חלק רביעי זה הוא גם חלקה האחרון.

ב

כמקור לפרשת המחלוקת על כתבי הרמב"ם, יש באיגרת שלפנינו עניין מכמה פנים: חלקיה המרכזיים, שהם רוב בניינה, יכולים ללמד לא רק, כיצד נתקבלו דברי הרמב"ם על-ידי בני הדור הראשון שלמד את ספריו, אלא גם כיצד ניסו להסביר את משמעותם והחידוש שבהם. חלקה השני של האיגרת ("מאמינים אנו") יש בו עדות על לבטי האמונה של ראציונאליסטן בן הזמן ועל הדרך, שבה ניסה ליישב לבטים אלה. נוסח דבריו של אשר בן-גרשם יכול ללמד על אופיו של הפולמוס ועל טיבו, אבל גם על ההרגשות, שנתעוררו אצל בני סביבתו לרגל התערבותם של רבנים שלא "מבני ארצותינו" בויכוח, ולאור הדרך, שבה ניסו לכפות את דעתם. ואולם דומה, כי חשיבותה של האיגרת גדולה ביותר מבחינת תרומתה להכרת ההתרחשויות ההיסטוריות, שכן היא מלמדת אותנו הרבה על התערבותם של רבני צרפת במחלוקת; ודברים אלה ברובם הגדול, לא היו ידועים לנו ממקום אחר. בעניין זה נעסוק להלן.

כידוע, מועטות הן וקשות ידיעותינו על חלקם של רבני צרפת במחלוקת²⁶. לבד ממכתב קצר, וכנראה קטוע בתחילתו, מאת שניים מן הרבנים²⁷, אין בידינו כל עדויות אחרות משלהם על חלקם בפרשה. על הרוב אנו תלויים בעדויותיהם של

26. ראה א"א אורבך, חלקם של חכמי אשכנז וצרפת בפולמוס על הרמב"ם ועל ספריו, ציון י"ב (תש"ז) ע"ע 149—159.

27. בנספח למאמרי בהע' 7 לעיל.

עיכב חשבותו "מפני המאורע אשר היטב חרה לי שאירע לך עם רבני צרפת וקדושיה וגבורי הארצות ההם ואנשיה"²⁶, אלא שהוא סותם ואינו מפרש, מהו אותו "מאורע". אור נוסף על עניין זה שופך מכתבו של הרד"ק לר"י אלפכאר (תחילתו "יהודה אחא יודוך אחיך"), שבו הוא מתלונן על יריביו שבספרד בלשון הבאה ²⁷:

"ואתם שקבלתם על דוד לשון הרע בלא דרישה וחקירה דבר מלחון אמירה. ודבר הספר אשר הקימו עלי שונאי חנם לאורב כיום הזה — לא היה דברי אלא מה שהראה לך יקירי בן אחותי בטופס ספרי. ובמה שראית שכתבתי אין רע — אך האמת כתבתי לכל בעלי עינים כשמש בחצי השמים: כי בימי המשיח יבטלו ההיות, כי לא יהיה ספק וקושיא בתורתנו. כי שפה אחת ומשפט אחת יהיה לכולנו — וזה ברור מן הנביאים ומן התלמוד כאשר ראית בטופס ספרי. ואם הרשעים הוסיפו וגרעו לגנאי, להאשימנו בעיניכם — המה את עונם ישאו ואתם לא תנקו, כי חשדתם נקי בחנם. ועתה, כי גדולי רבני צרפת השיבו אחור ימינם ובקשו מחילה ממני, ואתם עודכם מחזיקים בדברי החחולים — תאלמנה שפתי שקר הדוברות על צדיק עתק".

דומה, שרשאים אנו לקשר בין הידיעות שבשלושת המכתבים ולשחזר, בקוים כלליים, אמנם, את עיקרו של אותו עניין. יסודו ככל הנראה בהשקפתו של רד"ק על ימות המשיח וביטול ההיות כנוכח לעיל, אשר הגיעה לידיעת רבני צרפת (לפי דבריו — תוך סילופים) ועוררה את חמתם, עד שיצאו "רעפרוהו בעפר". כאשר מדבר ר"י אלפכאר על ה"מאורע" — קרוב להנחה, שלכך כוונתו. הרד"ק עוד מוסיף כי "גדולי רבני צרפת" ביקשו ממנו מחילה. אם נכון ניתוח זה של הדברים, מסתבר (מה שהיה ברור גם מנוסח דבריו של אשר בר' גרשם), כי דבריו של ר' אשר בר' גרשם מיוסדים על מעשה שהיה. הם מגלים לנו איפוא אספקט נוסף של חלקם של רבני צרפת במחלוקת: שבשלב מסוים שלה יצאו שלושים וששה מהם בהתקפה חריפה על הרד"ק. ייתכן, שכאן גם מפתח להבנת חלקו של הרד"ק בכל הפרשה, ולעובדה שטרח, דווקא הוא, והוא זקן, לערוך נסיעה לספרד ולעורר את הקהילות להחרים את שלמה בן אברהם ותלמידיו ²⁸.

26. ראה קובץ, עמ' ד'.

27. ראה שם, עמ' 3.

28. על מסעו של רד"ק בספרד ראה בספרו החדש של D. J. Silver, *Maimonidean Criticism and the Maimonidean Controversy, 1180—1240*, 1965, pp. 151—153; 175—182; אולם סילבר, ואף הקודמים לו, לא הציג את השאלה מדוע היה זה דווקא הרד"ק שלקח על עצמו לנהל את מסע התעמולה המייגע נגד שלמה בן אברהם ותלמידיו. אמנם רבני צרפת ביקשו ממנו, כאמור לעיל, מחילה. אולם הידיעה על כך נודעה לאחר שיצא למסעו בספרד, שהרי הוא כותב: "כאשר חראה מטופס ספריהם השולחים אלי מגרבונה".

לאור ניתוח זה חייבים אנו להנחה, כי גם שאר עדותו על גילויים של התערבות רבנים במחלוקת מיוסדים על דברים שהיו, אף-על-פי שאין בידינו כל חומר משלים ומבאר. כך הוא רומז לפעילות מיוחדת של רבנים בעיר אורליאן: "חכמי אורלינג"ש אשר כתבו כי יש לאל ידם למסרגו למלכות. וכדבר הזה אנחנו מאמינים" וכו'. אולם אינו מוסיף ידיעות על זמנו של האיום, על סיבותיו או על המשך הדברים. מסתבר מדבריו כמרכן, שהיו לפחות שתי קבוצות שונות של רבנים שהוציאו חרם, שהרי כך הוא מטיח לפני הרבנים: "לו חכמתם ותשכילו לעשות — החרמתם סתם, כאשר עשו בקצרה קצת מחכמיכם, על כל הכופר ואינו מאמין בכל אלה שהיו מאמינים רבותי". די היה לכם בזה". ואף שאינו מגדיר אותם "קצת חכמים" לעומת ה"רבנים", שאליהם הוא פונה, אין ספק מתוך דבריו, כי כוונתו לעמדה מסוימת ומוגדרת, שננקטה בעת המחלוקת, ואשר יש להבדיל בינה לבין פעולתם של הרבנים, אשר נגדה הוא יוצא באיגרתו. במקום אחר הוא מפנה את הרבנים לויכוח, שניהל אחד מהם בעניין עולם הבא: "וכמה העמיק רב אחד מכם להביא ראיה עמוקה מן השמים החדשים והארץ החדשה על עולם הבא שאנו מאמינים". אף שאין הוא אומר דבר על מסגרתו של פולמוס זה, על זמנו או על דרכו — יש להסיק מתוך דבריו שהדבר היה ממשי וידוע למקבלי האיגרת. באופן דומה רומז הוא גם לאחד הרבנים, שהגיע לידי עיבוד או נוסח בלתי שלם של דברי הרמב"ם: "זהרב ר' משה רב ליצון, אם גלמם ראו עיניו — ניכר מתוך מעשיו, כי עצם תועלתם ממנו נכחד ולא הבין מהם אפי' פרק אחד. כי אם הבין לבו היה שמת שמחה גדולה בקבלו תועלת בו, ואת אשר לא יבין לכף זכות ידין". מותר לשער, כי התיבות "משה רב ליצון" הן עיוות סרקסטי של שמו של אחד הרבנים, אשר יצא לדון לכף חובה את דברי הרמב"ם, אולם אי אפשר להציל מדבריו אשר בר' גרשם פרטים נוספים על עניין זה.

על אופי התערבותם של רבני צרפת מעיר הוא כמרכן הערה כללית: "קמו הרבנים איש ואיש ממקומו ואיש נמוקו עמו וכתבם חתמו למו התנשאו לעשות כל ההוגים בם (בספרי הרמב"ם) ככותים וכו'". קשה להבין מדבריו, אם קבוצות שונות של רבנים או אף יחידים הוציאו כתבים, בניסוקים המיוחדים לכל אחד מהם, ובהם עשו לכותים את ההוגים בספרים, — או שמא חתמו רבנים ממקומות שונים על אותו מסמך עצמו.

כללו של דבר: מחוץ לחרם של רבני צרפת, אשר נגדו מכוונים עיקר החיצים של אשר בר' גרשם, שומעים אנו מדברי האיגרת על גילויים נוספים בדרך התערבותם במחלוקת; מסתבר, שהיה חרם שונה ומיוחד שיצא מאת "קצת רבנים" והיתה פעולה מיוחדת של רבנים בעיר אורליאן. היו רבנים בודדים, שהביעו דעתם על כתבי הרמב"ם ועל אמונתם של הראצינואליסטים, והיתה קבוצה מיוחדת

שיצאה "סקל וקלל" את הרד"ק. אף-על-פי שאין אשר בר' גרשם מרבה בדברים ביחס לגילויים אלה, ואינו מגדיר את תאריכן ואת עניינן, וכיוצא בזה פרטים אחרים, גדולה חשיבותה של עדותו במה שהוא מודיע לנו על עצם הגילויים האלה. מבחינה עקרונית, הריהו מרחיב ומעמיק את ידיעותינו על טיבה של התערבותם של רבני צרפת במחלוקת. אמור מעתה, כי התערבותם לא היתה פעולה חד-פעמית, אלא נשתרעה על טווח רחב יותר מבחינה כרונולוגית ועניינית. היתה שרשרת של פעולות, כנראה בלתי מתואמות, משל רבנים וקבוצות שונות, ואשר בשיאה עמד אותו חרם, שאליו מכוונים דבריו.

ג

הידיעות האלה, השופכות אור נוסף על חלקם של רבני צרפת במחלוקת, מובאות באיגרתנו בקצרה וללא פירוט, משום שהן אך הערות-אגב לעיקר פולמוסו. שהוא ויכוח עם החרם שהטילו. אלא דא-עקא, איננו למדים מדבריו על הנתונים העיקריים של חרם זה: מתי הוטל, מי היו מחבריו ומה יחסו לשאר הפעולות של רבני צרפת שהזכיר לעיל? אולם, אם גם שרויים אנו עדיין באפילה באשר לפרטים עיקריים אלה, יכולים אנו ללמוד מתוך דבריו על אופיו ועל כמה סעיפים שהיו כלולים בו.

העובדה, שהוא מתכוון לחרם ממש, ולא לדברי תוכחה כלליים, מודגשת בכמה מקומות באיגרתו. הבולט שבהם הוא הקטע, שבו הוא מספר: "קמו הרבנים איש ואיש ממקומו ואיש נמוקו עמו וכתבם חתמו למו התנשאו לעשות כל ההוגים כם (בספרי הרמב"ם) ככותים לכל דבריהם וגזרו על בשרם ופתם וייניהם... וכן גזרו על בניהם ועל בנותיהם". ורומז בכך לנוסח חרם מקובל "בגזרת עיריך", שבו מוצאים אנו בדרך כלל את הסנקציות האלה²⁹. במקום אחר הוא אומר: "החרמתם על כל ההוגה בספרי הרב ז"ל בספר המדע ובספר מורה הנבוכים" — דבר המשלים ומחזק את הדברים הקודמים. יש לשים לב לכך, שאין הוא מאשים בכך, שהחרימו את ספרי הרב, אלא רק את העוסקים בהם. על עניין זה נאמר שם רק: "הזהרתם להתעסק בחכמת הפילוסופיה וספר המדע וספר מורה הנבוכים וקראתם אותם חכמה יונית". ייתכן, שיש כאן הקפדה בברירת המלים באשר למושאו של החרם. עוד יכולים אנו ללמוד מדבריו על ארבעה סעיפים אחרים שהיו בחרם:

(א) מדבריו — "בשפתים דולקים ולב רע קראתם אותנו מינים וכופרים באל ובתורתו בתורה שבכתב ותורה שבעל פה ובמאמר כל נביא וצופה" —

²⁹ השווה לנוסח החרם ב"כל בו" סימן קל"ט. על בעיית נוסחי חרם בכלל, ראה מאמרי, לעיל, הע' 7, ושם הע' ³⁴.

מסיקים אנו, כי החרם, או מסמך אחר שנתלווה בו כלל התקפה, בלשון זו כנראה, על הראצינאליסטים שבצרפת הדרומית.

(ב) מקום מיוחד תפס שמואל אבן תיבון. מדברי האיגרת "גם ספרתם אחרי מטת החכם המעתיק אשר שלח העתקתו אל הרב וכו'" צריכים אנו להבין כי הרבנים התקיפוהו באופן מיוחד. טענות כנגדו (וכנגד ה"מעתיק" השני — ר"י אלהריזי) אנו מוצאים באיגרותיהם של כמה אנטי מיימוניים אחרים, על ש"גלה" מה ש"כסה" הרמב"ם ועל ש"ידו היתה במעל ראשונה"³⁰.

(ג) היה כמרכז בחרם (או במסמך אחר שנתלווה אליו) סעיף מיוחד, בחינת קנוניזציה של פירוש רש"י. לעיל ראינו, כיצד מתפלמס אשר בן-גרשם עם תקנה זאת. על עצם קיומה אפשר להסיק בבטחון מתוך דבריו: "זאת ועוד אחרת עשיתם. הזהרתם בגזרתכם לקרוא בתורה ובנביאים ובכתובים ובתלמוד לבד בפירושי רבי שלמה ז"ל". גם שמואל בן אברהם ספורטא מאזכר את התקנה הזאת, כשהוא אומר לרבני צרפת — "קללחם כל המפרש דברי רבותינו ואגדותיהם שלא כפירושי רש"י ז"ל"³¹. מלשוננו "קללחם" מסתבר שהתקנה תוקנה בכוח חרם.

(ד) מאידך, לא הוגבל תוקף החרם בזמן או בטווח גיאוגרפי. מלמדת על כך תלונתו: "החרמתם על כל ההוגה בספרי הרב ז"ל בספר המדע ובספר

³⁰ ראה במכתבו של ר"י אלפכאר לרד"ק (קובץ, עמ' ג'): "ויד ר' שמואל אבן תבון היתה במעל הזה ראשונה ולא ידע כי מרת תהיה באחרונה. והוא החל להיות לבני ארצכם למכשול לב ולפוקה אשר נתן לכם המורה לצדקה והנה צעקה". טענה אחרת מעלה שלמה בן אברהם (קבוץ מכתבים, עמ' 52): "ושמענו מפי המעתיק אשר גלה כל מה שכסה הרב ז"ל שהיה אומר בפני רבים על תורתו — כל הסיפורים משלים וכל המצות הנחוגות" (וצ"ל: הנחגות). יש להניח כי הוא העלה טענה זאת לפני רבני צרפת בפנייתו אליהם. התקפה חריפה על שני מתרגמיו של המורה, ובמיוחד על ר"י אלהריזי, כלולה באיגרתו של יוסף בר טדרוס לקהילות פרובינצא (ראה קבוץ מכתבים, עמ' 20): "אמנם בארצות הלועזים והעלגים אשר לא שמעו קול הרב, בהעתקות הוגים, חמס התורה והעלבון נדרש על העתקת ר' שמואל תבון. ואחריו ר' יהודה חריזי החרה החזיק להיות בהעתקתו מאד מזיק, אף אמנם עון המעתיק הראשון הקל — כי הוא לא פנים קלקל בהעתיקו אות באות במשקל — והאחרון הכביד ושריד מעיר האביד בשנותו טעמי המחבר לאשר לא צוה ולא דבר... וידענו כי המעתיק הזה מפשעים רבים לא יוכל להפדות" וכו'.

³¹ בעניין זה מוסיף לנו אשר בר' גרשם ידיעה מעניינת: "וכמה מרבתי רבני צרפת מן הרבנים הגדולים אשר עברו עבר לים סרו אל ביתו במרשילייה וראו הספר וקראו בו וכבדוהו וגמלו טוב". על האפשרות, שנסיעתם של 300 הרבנים לאי בשנת 1211 היתה קשורה במחלוקת על ספרי הרמב"ם, עמד כבר ש' קראוס בשעתו, באופן בלתי משכנע לעניות דעתי. והעניין עדיין סתום. ראה S. Krauss, *L'émigration de 300 Rabbins en Palestine en l'an 1211*, REJ 82 (1926), pp. 333—352. על עצם ישיבתו של שמואל אבן תיבון, ושל משפחת התיבונים במרסיי ראה H. Gross, *Gallia Judaica*, Paris 1897, p. 373; I. Loeb, *Un procès dans la Famille des Ibn Tibbon*, REJ 12 (1886), pp. 80—94; 15 (1887), pp. 70—98; 16 (1888), pp. 124—137.

מורה הנבוכים ולא קבעתם זמן ולא שיירתם דבר... והמכשלה היא תחת ידכם ימים רבים אחרי אשר הסכמתם וגזרתם וחתמתם". אולם, למרות אופיו הכללי של החרם, מתברר מדבריו, כי הרבנים לא טרחו להודיע את דבר קיומו בכל המקומות, שבהם קיימים לומדים בספרים אלה.

האם כלל החרם, או המסמך שנתלוה אליו, דברי התקפה מפורטים על נקודות מסוימות בכתבי הרמב"ם וב"כפירתם" של הראצינאליסטים? — דומה, שאנו חייבים להשיב בחיוב. דברי תלונתו של אשר בר' גרשם וההשוואה, שהוא עורך בין החרם לבין גזרתם של קצת הרבנים שהחרימו סתם כל מי שאינו מאמין במה שהאמינו חז"ל, מלמדים, כי בחרם, שאליו הוא מכוון, העלו נקודות מיוחדות. אפשר גם להניח שנקודות אלה הן הנקודות שעליהן הוא משיב בחלקי האיגרת, שסימנו אותם כחלקים ב' ו-ג'. להנחה זאת יש גם אחיזה בדבריו בשני מקומות באיגרת: לדיון בשאלת האבק יעקב עם המלאך, לפי פירוש הרמב"ם, התעורר משום ש"כתבתם" על עניין זה — משמע שהם עוררו את הבעיה וערערו על דברי הרמב"ם. כיוצא בזה בסיומו של החלק השלישי של האיגרת אנו קוראים "טעמי קצת המצות אשר 'גבתם' אותם" וכו'. לא יאה זה מוגזם, כמדומה, להקיש משתי דוגמאות אלה על הכלל, ולהציע כי הנושאים בענייני אמונה, הנקודות בהגנת הרמב"ם הנידונים על-ידי המחבר אינם אוסף מקרי של נקודות פולמוס, אלא בעיות וערעורים שהועלו על-ידי רבני צרפת בהקדמה לחרם שהטילו, בחינת הנמקה והצדקה למעשה עצמו.

יותר מאשר השערה אחרונה זו אין מכתבו של אשר בר' גרשם מתיר לנו לשער, מדוע לא פירט יותר ולא דייק ולא הוסיף פרטים? הסיבה ברורה לגמרי: תשובתו היתה מכוונת בעיקרה לרבנים שהוציאו את החרם, ולא היה טעם רב מבחינתו לדייק ולחזור על פרטי מעשיהם. ואולם, לאור מצב ידיעותינו כיום דומה, שצריכים אנו להתברך בדברים, שאנו מוצאים בה, לפחות בנקודה הנידונה של ההתרחשויות עצמן, שכן היא פותחת לפנינו אופקים שלא ידענום קודם, הן מצד ממדי התערבותם של רבני צרפת והן מצד אופיו של החרם ונקודות מסוימות שהיו בו.

צ' אבנרי ז"ל

כתובות עבריות ממגנצא בדורות ימי-הביניים*

קהילת מגנצא, "מגן וצנה" לקהילות אשכנז מימים קדמונים, כדברי ר' שלמה בן שמשון, בית העלמין שלה עתיק יומין הוא. אך מהרי"ל טעה בשעתו, כשנדמה לו למצוא באחת המצבות תאריך הקודם כ-1100 שנה לימיו, כלומר 300 לסה"נ בקירוב. בית-קברות זה נסגר רק ב-1880, ברם, חלקה סמוכה לשטחו כבר יצאה מכלל שימוש עם גירוש היהודים מן העיר בשנת קצ"ח (1438). מרעצת העיר מגנצא השתמשה אז במצבות מספר להקמת בניין ציבורי, ובזמן מאוחר יותר שימשו מצבות חימר לביצור העיר. במאה ה"ט נתגלו 140 מהן — שלמות ומקוטעות — בשעת הריסת החומות, סלילת כבישים והנחת יסודות לבתים ותוארו ב-1898 על-ידי הרב זאלפלד¹. בשנת 1926 העמיד הרב לוי את כל המצבות באותו חלק של בית העלמין, שלא נקברו בו עוד מתים אחרי שנת קצ"ח, והוא התכסה עפר. הרב לוי כיוון את המצבות צפונה, דרומה ומערבה אך לא מזרחה, למען יחוש המבקר מיד, כי אין קברים תחתן². שלטון הרשע לא פגע בבית נכאת זה, ואדרבה, נוספו אז "מוצגים", בשעת חפירה בגן פרטי סמוך נתגלו ב-1936 שמונה מצבות מן השנים ד' תתקכ"ח — ה' קס"ו. בעל הגן השכיל שלא להודיע לשלטונות את דבר גילויין, כי אם העמיד אותן בשטח הגדור של שדה המצבות, וב-1958 פרסם הפרופ' רפ את כתובותיהן³. ב-1952 הוחל בבנין בית-ספר בתחום בית העלמין

* המאמר נמצא בעזבונו של ד"ר צ' אבנרי.

1. בנספח המכונה *Der alte israelitische Friedhof in Mainz* שבספרו *Das Martyrologium des Nürnberger Memorbuches*, ברלין 1898, עמ' 426 ואילך ובהוצאה מיוחדת (להלן "זאלפלד"); שם כינס הרב זאלפלד גם את הידוע על קורות בית העלמין. כתובות נוספות שנתגלו בראשית המאה הנוכחית פרסם אותו החכם ב-*Mainzer Zeitschrift* ג' (1908), ע"ע 106—110; י"ז—י"ט (1921—1924), עמ' 62 ואילך וב-*Zeitschrift für hebräische Bibliographie* י' (1902), ע"ע 15—18.

2. S. Levi, *Beiträge zur Geschichte der ältesten jüdischen Grabsteine in Mainz* מגנצא 1926. לחוברת זו מצורפת רשימה של הכתובות (להלן "לוי").

3. Eugen Ludwig Rapp, *Die Mainzer hebräischen Epitaphien aus dem Mittelalter* בתוך "Freunde der Universität Mainz", 1958. לפרסום זה צרף המחבר רשימה של 150 כתובות ושברי כתובות המצוינים בהאריכים (להלן "רפ").

**STUDIES
IN THE HISTORY OF THE JEWISH PEOPLE
AND THE LAND OF ISRAEL**

in memory of
ZVI AVNERI

Edited by
A. Gilboa; B. Mevorach; U. Rappaport; A. Shochat

THE UNIVERSITY OF HAIFA
1970